

MUQIMIY LIRIKASIDA QO‘LLANGAN AYRIM FONOSTILISTIK VOSITALAR

R.A.Jo‘rayeva, dotsent, Qo‘qon davlat universiteti, Qo‘qon

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo‘qon adabiy muhiti vakili Muqimiy lirikasida qo‘llanilgan fonostilistik vositalarning ayrimlari tahlilga tortilgan. Fonostilistik vositalarning turlari, ayrimlarining nomlanishdagi turfaliklar, aruz she‘riy tizimining fonetik imkoniyatlari xususida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: geminatsiya, degeminatsiya, aruz she‘riy tizimi, vokal alliteratsiya(assonans), konsonant alliteratsiya, anagramma.

НЕКОТОРЫЕ ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ЛИРИКЕ МУКИМИ

Р.А. Жураева, доцент Кокандского государственного университета.

Аннотация: В данной статье рассмотрены некоторые фоностилистические средства, использованные в лирике представителя Кокандской литературной среды Мукими. Обсуждаются виды фоностилистических средств, различия в их терминологии, а также фонетические возможности арузской поэтической системы.

Ключевые слова: геминация, дегеминация, арузская поэтическая система, вокальная аллитерация (ассонанс), консонантная аллитерация, анаграмма.

SOME PHONOSTYLISTIC DEVICES USED IN MUQIMIY'S LYRICS

R.A.Jurayeva, Associate Professor of Kokand State University, PhD in Philology.

Abstrakt: This article analyzes certain phonostylistic devices used in the lyrics of Muqimi, a representative of the Kokand literary environment. It discusses types of phonostylistic tools, the diversity in their terminology, and the phonetic potential of the aruz poetic system.

Keywords: gemination, degemination, aruz poetic system, vocal alliteration (assonance), consonant alliteration, anagram.

Fonostilistik vositalar – bu adabiy matnda tovushlarning estetik va ifodaviy imkoniyatlaridan foydalanish orqali matnning obrazlilik, ohangdorlik, ta’sirchanlik darajasini oshiruvchi stilistik vositalardir. Bu vositalar asosan fonetika (tovush tizimi) asosida shakllanadi va adabiy tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Muqimiy lirikasini tahlil qilar ekanmiz, fonostilistik vositalar matnning ohangdorligi va poetik ta’sirini kuchaytirishda asosiy omil bo‘lganini, bu vositalar faqat tovushlar o‘yini emas, balki mazmunni chuqurlashtirish, obrazlarni

kuchaytirish va estetik zavqni oshirishga xizmat qiladigan poetik vositalar ekanligini quyida ayrim misollar yordamida tahlil qilishga harakat qildik.

Geminatsiya. Muqimiy asarlarida qo‘llangan fonostilistik vositalaridan biri geminatsiyadir. Mazkur fonopoetik vositaga tilshunoslikka oid manbalarda “ketma-ket kelgan aynan bir tipdagi undoshlar” deya ta’rif beriladi[18]. Geminatsiya badiiy asarda ma’lum poetik vazifani bajarish, ma’noni kuchaytirish, tinglovchiga ta’sir o‘tkazish uchun muayyan maqsadda ifodalanadi.

Turkiy tillardagi geminatsiya hodisasi haqida dastlab N.K.Dmitriyev, V.V.Reshetov, A.N.Kononov, I.A.Kissen ishlarida qayd etiladi [4, 7, 10, 11]. Geminatsiya haqida A.G‘ulomov, A.Haydarov, A.Abdullayev, M.Yo‘ldoshev [2, 3, 6, 17] va boshqa tilshunoslarning asarlarida ma’lumotlar keltiriladi. Bu asarlarda geminatsiya har qanday qo‘shundoshlilik emas, balki, etimologik jihatdan bir undoshni, ma’lum maqsadda ikkilantirish usuli sifatida baholanadi[13].

Muqimiy asarlarida geminatsiyadan asosan lirik qahramonning biror sifatini ta’kidlash, bo‘rttirish hamda aruz vaznining poetik imkoniyatlariga moslashish maqsadida foydalanadi. Xususan, “Uchchalang” radifli g‘azalida radif sifatida olingan “uchchalang” lug‘aviy birligi geminatsiyaga uchrashi asnosida lirik qahramonlar, shoir do‘stlarini boshqalardan ajratib, ta’kidlab ko‘rsatish maqsad qilib olingan:

Qay mahal ko‘rsamki, kelgaysan xiromon *uchchalang*

Aylabon mardumni raftoringga hayron *uchchalang* (“Bog‘ aro”, 76)

Tovushlarning qavatlanishi ba’zan aruz vaznining xususiyatlari bilan ham bog‘liq holatda uchraydi. Ya’ni aruz vaznida hijolar qisqa, cho‘ziq, o‘ta cho‘ziq bo‘lishini, ularning qat’iy takroridan vaznlar hosil bo‘lishini hisobga olsak, ba’zan cho‘ziq yoki o‘ta cho‘ziq hijolar vasla qoidasi asosida qisqa bo‘g‘inga aylantiriladi, yoki aksincha, qisqa bo‘g‘in cho‘ziq yoki o‘ta cho‘ziq bo‘g‘inga aylantiriladi. Ana shu holatda so‘zda geminatsiya yoki degeminatsiya hodisasi amalga oshirilishi mumkin. Biz bu holatni Muqimiy asarlarida ham uchratdik:

Har nafas olganda otlar hurkib, *eshshaklar* qochib,

(Har-na-fas ol/gan-da-ot-lar/ hur-ki-***esh-shak/lar***-qo-chib)

Foilotun/ foilotun/ foilotun/ foilun

Ul yo‘qolganlarga bergay doimo tovon bo‘qoq. (Asarlar 420-b.)

(Ul-yo‘-qol-gan/lar-ga-ber-gay/do-i-mo-to/von-bo‘-qoq)

Foilotun/ foilotun/ foilotun/ foilun

Misolda ko‘rishimiz mumkinki, “hurkib” so‘zi ikkita cho‘ziq (– –) hijodan, “eshak” so‘zi esa bir qisqa va bir cho‘ziq hijodan(V –) tashkil topgan bo‘lib, g‘azal vazn xususiyatiga(ramali musammani mahzuf) ko‘ra “-kib” hijosi o‘rnida qisqa hijo kelishi talab qilinadi. Shoir shu o‘rinda vasla qoidasiga asoslanib, keyingi so‘zda (eshak-eshshak) geminatsiya hodisasidan unumli foydagangan va bir cho‘ziq hijoni shakllantirishga erishgan.

Shuni ham qayd etish lozimki, “eshak” so‘zi shoir asarlarining ko‘p o‘rinlarda “eshshak” tarzida uchraydiki, bu holatning barchasini aruz imkoniyati bilan bog‘lash mumkin:

Ot qo‘yib sotmish, Muqimiy, otini jalloblar,

Bo‘lmasa bir *eshshaki* tayyor ekan bu otingiz. (Asarlar, 407)

Buzda rish, *eshshak*da jon, to‘ti gapurgoni bilan,

Ey afandim, sizga ul, albatta inson bo‘ldimu?(Asarlar, 212)

Xummor so‘zi aslida «xumor» tarzida yozilib, emotsional-ekspressivlikni oshirish maqsadida foydalaniladi. Ya‘ni sevikli yorning go‘zalligini ta‘kidlab, uning ko‘zlaridagi xumorlikni hatto «ohuyi chin» ham orzu qilishini bo‘rttirib ko‘rsatish uchun hamda keyingi misradagi qofiyadosh «tarroring» so‘ziga ohangdosh qilish maqsadida geminatsiyadan foydalanilgan:

Ohuyi chin chashmi pur *xummoring* aylar orzu,

Nofasi ham turrai tarroring aylar orzu(Asarlar, 337)

Shoir «shakar» so‘zini ma‘noni kuchaytirish, o‘quvchiga hissiy ta‘sir ko‘rsatishni ta‘minlash maqsadida «shakkar» tarzida ham qo‘llaydi:

Xollaring davri surohi arg‘uvon lablar uza,

Yo chibinlarmu halovat istayub *shakkardadur* (Asarlar, 332)

Shakkar so‘zida esa bir **k** tovushi orttirilgan. Aslida bu so‘z *shakar* tarzida bo‘lishi kerak (shirin, mazali, totli; kishiga yoqadigan, O‘TIL, 392-bet). Mazkur she‘rda shakkar so‘zi geminatsiya hodisasi yordamida *gavhardadur*, *kavsardadur*,

Qaysardadur, daftardadur kabi qofiyadosh soʻzlarga hamohang boʻlishiga ham erishilgan.

Geminatsiya poetik nutqda maʼlum poetik vazifani bajarish, maʼnoni kuchaytirish, tinglovchiga taʼsir oʻtkazish uchun muayyan maqsadda ifodalanadi[14].

Muqimiy ijodida geminatsiya hodisasidan uslubiy vosita sifatida foydalangan va bu hodisa nutqda taʼsirchanlik va boʻyoqdorlikni oshirishga xizmat qilgan:

*Ummid etdim har yerdakim, Muqimiy,
Ahdu paymonlaring yodinga tushti.*(Asarlar, 33)

Yuqoridagi misolda «ummid» aslida «umid» tarzida yoziladi, biroq misra mazmunidan anglashilgan «intizorlik», «ilojsizlik» holatlarini ifodalash, fikr taʼsirchanligini oshirish maqsadida tovush qavatlanishidan foydalanilgan.

Maʼnoni kuchaytirish deganda, predmet va harakat belgilarining odatdagi potensial chegarasidan ortiqqligi, davomlilik, odatdagidan tezligi kabi maʼnolar, soʻzlovchining taʼsirchanlik bilan ifodalagan fikrlari nazarda tutiladi[2]. Shu jihatdan quyidagi ikki bandda qoʻllangan “xatt-u xoling” hamda “xat-u xoling” birliklariga eʼtibor qaratilsa, vazn talabi bilan geminatsiya asosida shakllangan “xattu xoling” birligi istifoda etilgan baytda maʼno kuchaytirilganini anglash mumkin:

*Oqsa ne tong sirishkim chiqqanda xatt-u xoling,
Rayhonga hech ravnaq yetgaymu ob koʻrmay?*(Asarlar, 88)
*Na yolgiz men xarobi halqai zulf-u xat-u xoling
Labingga banda ham laʼli Badahshon oʻldi, bir menmu?* (Asarlar, 213)

A.Gʻulomovning koʻrsatishicha, koʻpgina soʻzlarning maʼnosini kuchaytirish maqsadida geminatsiya hodisasi yuz bergan, bora-bora qoʻsh undoshlilikning ekspressiv maʼnosi yoʻqolib oddiy holga kelgan[3].

Umuman olganda Muqimiy asarlarida geminatsiya hodisasidan maʼnoni kuchaytirish, emotsionallik, aruzning poetik imkoniyatini yuzaga chiqarish kabi maqsadlarda keng istifoda etilgan.

Degeminatsiya. Mazkur fonopoetik hodisa soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi, yaʼni ikkilangan undoshlardan birining tushib qolishi sababli paydo boʻladi.

Oʻzbek tili tarixidan maʼlumki, tovushlarning qavatlanishi ilk davrda kuzatilmagan. «Ikki» soni «iki», «yetti» soni «yeti» tarzida ifodalangan. Keyinchalik esa har ikkala holat ham oʻrni bilan qoʻllanilib, oxir-oqibat geminatsiyaga uchragan holati meʼyor sifatida qabul qilingan. Muqimiy yashagan davrda raqamlarning qavatlangan holatdagisi meʼyor hisoblanib, vazn talabi bilan degeminatsiyaga uchragan holda qoʻllangan:

Kofir ermas gar qaro kiygan *iki* mardumlarng,

Muncha mundogʻ nomusulmonligʻ shior aylar koʻzing. (Asarlar, 63)

Umumlashtirish, jamlash xususiyatiga ega boʻlgan «hamma» lugʻaviy birligi vazn talabi bilan «hama» tarzida ifodalangan:

Muncha ham shirin suxandur bergusi talxi javob,

Qilmasun bismil *hama* goʻyo zabon burronlaring.(Asarlar, 70)

Demak, degeminatsiya hodisasi shoir asarlarida asosan vazn xususiyatlari bilan bogʻliq holda yuzaga chiqqan deyish mumkin.

Alliteratsiya. Alliteratsiya fonetik takrorning turi hisoblanib, vokal alliteratsiya (assonans) hamda konsonant alliteratsiya kabi turlari mavjud[15]. Alliteratsiya qadimgi turkiy yodnomalar matnida ham qoʻllanilgan boʻlib, bu mazkur fonetik takrorning eng qadimgi poetik vositalardan ekanligini koʻrsatadi[12]. Qadimgi turkiy yodnomalarda, xususan, “Toʻnyuquq” bitiktoshida uchraydi: “Tabgʻachigʻ oʻlurtachi terman, bani oʻgʻuzugʻ oʻlurtachi oʻq terman”[1].

Muqimiy sheʼrlarida qoʻllanilgan konsonant alliteratsiya ohangdorlikni oshirib, musiqiylikni vujudga keltirgan:

Oʻchoq ustida gar yoʻtalsa birav

Yer edi yelkasiga yetti koʻsav (Bogʻ aro, 238)

Vokal alliteratsiya tilshunoslikka doir adabiyotlarda assonans deb ham yuritiladi[2, 18]. Assonans unlilarning takroridan hosil boʻlib, badiiy asarda evfoniyani taʼminlab beradi:

Sarvoso qad bila qilkim chamanlardin murur,

Lof urub tovuşlar mag'ruri raftor o'lmasun

(Biz bilmagan Muqimiy, 22)

Mazkur banda o unlisi 5 marta, u unlisi 7 marta, o' unlisi 1 marta qo'llanilib, musiqiylikni oshirgan. Unli tovuşlarining poetik imkoniyatlari keng ekanligi ta'kidlagan holda aytishimiz mumkinki, Muqimiy lirikasida eng ko'p assonansga sabab bo'lgan tovuş «o» unlisi hisoblanadi:

Olif^{ta} raftor aylasang, shirin guftor aylasang,

Mundog'ki xushtor aylasang, men mubtalo qayda boray?(Asarlar, 90)

Misollardan ko'rinadiki, o tovuşhi nafaqat dumaloq jismlarda, balki ana shu nomlar bilan bog'liq o'xshatish va sifatlashlarda ham qo'llanib, jumlaning fonetik tarkibini uyushtirish vazifasini bajargan.

Anagramma – (yunoncha “anagrammatismos”), tovuşlarning o'rnini almashtirish orqali boshqa so'z hosil qilish. Biror matndagi ma'lum so'zlar tarkibida ishtirok etgan aynan bir xil tovuşlar o'rin almashtirib boshqa ma'noni ifodalovchi so'zni yuzaga keltirish[8].

Mumtoz badiiy asarlarda kishilarning nomiga muvashshah usulida she'rlar bitilgan. Tabiiyki, muvashshahda kalit so'zlar orqali nomga ishora qilinib, anagramma hosil qilingan.

Muqimiy ijodida 75 ta muvashshah-g'azal bo'lib, nomi qayd etilgan etilgan shaxslar ijodkor adabiy davrasini tashkil etadi[9]. Muvashshah-g'azallarning ba'zilarida misralarning boshida keluvchi harflarning yig'masidan hosil bo'ladigan (Muqimiy muvashshahlaridagi antroponimlar toq misralar boshida kelgan so'zlarning birinchi harfi yig'masidan kelib chiqadi) nomga g'azal maqta'sida ishoralar berib ketilgan[5].

Shoirning “Qay mahal ko'rsamki, kelgaysan xiromon uchchalang” deb boshlanuvchi g'azali muvashshah usulida yozilgan bo'lib, anagrammaga misol bo'la oladi. Qoidaga ko'ra g'azaldagi toq misralar boshida kelgan tovuşlar yig'ib chiqiladi: Q, V, Z, Y, J, E, N. Muqimiy yashagan davrda yozuv arab grafikasiga asoslaganini hisobga olsak, mazkur harflarning eski o'zbek yozuvidagi shaklini olamiz: “قورئجان”. Bunda arab grafikasida “vov” harfi v, u, o' tarzida, “yoy”

harfi i, y tarzida o‘qilishini hamda “alif” harfi a, o, e, i tarzida o‘qiladi va bu tovushlardan mosini tanlab olamiz, natijada anagramma ortiga yashirilgan nom ma’lum bo‘ladi: Qo‘zjon. G‘azalda shoir uch do‘sti haqida ma’lumot beradi, Qo‘zjon o‘sha do‘stlaridan birining nomi bo‘lishi mumkin. She’rda anagramma mavjud ekanligini, ya’ni muvashshah usulida yozilganini oxirgi misradagi ishoraviy jumla orqali ham bilib olishimiz mumkin: “Nazmimi nogah, Muqimiy, boshidin bir harf olib, O‘qusang oting chiqur, albatta, oson, uchchalang”. Demak, anagrammalar badiiy matnning hissiy ta’sirini oshirishi bilan birga asarni qiziqarli qiladi, kitobxonni izlanishga chorlaydi.

Yuqoridagi tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, Muqimiy asarlarida emotsionallikni ta’minlash uchun, badiiy asarning ta’sir kuchini oshirish maqsadida fonostilistik vositalardan unumli foydalanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Adabiyot.(Majmua) (Tuzuvchilar: B.To‘xliyev, B.Abdurahmonova). – Toshkent. 2007. – B.200.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 43.
3. Гуломов А. ва бошқ. Ўзбек тили морфем лугати. – Тошкент, 1977. – Б. 366.
4. Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Москва, 1955. – С.261-264;
5. Жўраева Р. Муқимий асарларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. бўй. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Қўқон, 2022. – Б.180
6. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 70 б.
7. Киссен И.А. Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетической узбекского языка. – Тошкент, 1952. – С. 35.
8. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – С.22.
9. Пардаев Қ.У. Муқимий шеърятининг матн тарихи, таҳрири ва талқини: Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2020. Б.176.
10. Решетов В.В. Фонетическая структура слова // Учёные записки. Вып.ХІІ. – Тошкент: Фан, 1959. – С. 23;
11. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С. 34;
12. Стеблева И.В. Переход звуковой организации стиха от древнетюркской аллитерационной системы к точной рифме классической поэзии //Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранне классический период. – Москва, 1976. – С.154 – 164.
13. Турсунова О. Ўзбек тили фонетик бирликларининг поэтик имкониятлари: Филол. фанлари бўй.фалс.докт.(PhD)... дисс.Фарғона – 2019. – Б. 35.
14. Турсунова О. Ўзбек тили фонетик бирликларининг поэтик имкониятлари. Фил.фанл.б.фалсафа докт. дисс.автореф. – Фарғона, 2019. – Б.53
15. Хотамов Н.,Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 26.
16. Қўлдашева Д. Фурқат ғазалларининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари бўй.фалс.докт.(PhD)... дисс. Фарғона – 2022. – Б. 139.
17. Ҳайдаров А.А. Бадий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б.20.
18. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – Б.164